

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԼԻԱԶՈՐՆԵՐԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՈՐԲԵՐԻ
ՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
(1915–1917 թթ.)*

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան (ռուս-թուրքական) ճակատում մարտական գործողությունները սկսվեցին 1914 թ. նոյեմբերի առաջին օրերին: Բաթումի մարզը, որը համեմատաբար թույլ էր պաշտպանված, Օսմանյան III բանակի համար դարձավ հարմար թիրախ: Պատերազմի առաջին օրերին ռուսական բանակի անհաջողությունները հնարավորություն տվեցին թուրքերին Արզվինի ուղղությամբ շարժվել Բաթում և տեղի մահմեդական ազգաբնակչության գործունե աջակցությամբ² մինչև 1914 թ. նոյեմբերի վերջ գրեթե ամբողջովին գրավել Բաթումի մարզը, Արդահան քաղաքն ու Կարսի մարզի արևմտյան շրջանները: Տեղի էին ունենում հայերի զանգվածային կոտորածներ:

Թիֆլիս ժամանած Պետական դումայի նախկին պատգամավոր, մուսուլմանական խմբավորման անդամ Զախար-բեկ Աջարսկին նոյեմբերի 5-ից Արզվինում սկսված հայերի կոտորածների մասին հաղորդել էր. «Արդահանի օկրուգն այլևս գոյություն չունի. ամեն ինչ թալանված է, բնակչության մեծամասնությունը սրի է քաշված ... Դուք կարող եք շրջել տասնյակ գյուղեր և ոչ մի տեղ կենդանի արարածի չեք հանդիպի, միայն դիակներ, ուղիակներ ... Ովքեր կարողացան փախչել, այժմ գտնվում են Ախալքալաքում, Շավշեթում և Պատխավսկի (Պատխան – Ն. Ա.) տեղամասում ... օկրուգի այն գյուղերը, որոնք պատերազմից առաջ շատ հայրուստ էին, այժմ, ինչպես ժանտախաից հետո, բոլորովին դատարկվել են ...»³:

Օսմանյան զորքերի առաջնադասումը մեծ խուճապ առաջացրեց՝ ստիպելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց անցնել Այսրեղիկառի առավել ապահով նահանգներ: Փախառականների մեծ մասը սովահար ու կիսամերկ կանայք ու երեխաներ էին, որոնք ճանապարհին նաև թալանվել էին ինքնաքայի և Հաջի-

* Ներկայացվել է 21. VI. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 28. VI. 2021 թ.:

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 539, Ս. Միր-զոյան. Բաթումի մարզ: Հայերի ևս մեկ ողբերգություն. – «Հայագիտության հարցեր» (Երևան), 2014, № 3, էջ 168–191:

² Մանրամասն տես Ռ. Սահակյան. Բաթումի նահանգի հայության կողոպուտն ու սպանությունները Ա. Համաշխարհայինի սկզբում 1914ի աշնան (փաստաթղթեր). – «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» (Պէյրոթ), 2013, էջ 7–45, Ա. Հակոբյան. Կարսի մարզ (գյուղացիության պատմության ուղիագրք) 1878–1917 թթ., Երևան, 2000, էջ 159:

³ Ե. Ղ. Սարգսյան. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը 1914–1918, Երևան, 1964, էջ 215: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 540:

Այլ հարևան գյուղերի քրդերի կողմից⁴, ինչպես, օրինակ, Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում հաստատված բերդակցիները⁵:

Պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ փախստականներին ընդունելու, տեղավորելու, անուղղով ու հազուստով ապահովելու գործում հատկապես աչքի ընկան Ախալքալաքի գավառի Կարծախ գյուղի բնակիչները՝ փախստականներին տրամադրելով 200 սահակների վրա բարձված հաց, տաք ծածկոցներ և հազուստ: «Հորիզոնի» թղթակից Վազյանը նշում էր, որ գաղթականների թիվը դեկտեմբերի 18-ին հասնում էր 2000-ի, որոնց մեծ մասը երեխաներ էին (55%), տղամարդկանց թիվը քիչ էր, ազգությամբ՝ ասորի, հույն, ռուս և հայ⁶:

Ռուսահայատակ քրիստոնյաների ներգաղթն Ախալքալաքի գավառ առավել մեծ ծավալներ ընդունեց 1915 թ. առաջին ամիսներին: Փախստականների օգնության գործում իր մեծ լուծման ունեցավ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿՀԲԸ)⁷: Բացի այդ, ընկերությունը փորձեց իր լիազորների միջոցով հետաքննություն իրականացնել՝ մարդկային կորուստները պարզելու և արձանագրելու համար: Բաթումի ու Կարսի մարզերի բնակչությանը հասցվել էին մարդկային և նյութական զգալի կորուստներ:

Ներկայացվող փաստաթղթերը վերաբերում են ԿՀԲԸ-ի Ախալքալաքի ու Արդահանի մասնաճյուղերի, ԿՀԲԸ-ին կից գործող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի (ՀԿԿ) և ուսուցիչ, լիազոր Վարդան Մազմանյանի՝ գաղթականներին ու որբերին ցուցաբերած օգնությանը:

Փաստաթղթերը պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ), տպագրում ենք առաջին անգամ պահպանելով ուղղագրությունը և կետադրական որոշ շտկումներ, վերնագրերը մերն են: Միջամտությունները կատարվել են ուղղագրի փակագծերով, ընդգծումները փաստաթղթին են:

ՆՒՆԵՏԱ ԱԴԱՄՅԱՆ

⁴ «Համբավաբեր» (Թիֆլիս), 1916, № 12, մարտի 13, էջ 368:

⁵ Ռ. Սահակյան. նշվ. հոդվ., էջ 20:

⁶ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 28. XII. 1914:

⁷ ԿՀԲԸ-ն հիմնվել է 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում, բժիշկ Բ. Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ՝ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Կովկաս գաղթած հայերին օգնելու նպատակով: Ընկերությունը պետք է լուսավորություն տարածեր Կովկասի ու Արևմտյան Հայաստանի հայության մեջ և նյութապես օգներ նրանց: ԿՀԲԸ-ն նյութական օգնություն է ցույց տվել հայ գրողներին, հրապարակախոսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին և այլոց: Թոշակ է հատկացրել Ռուսաստանի ու Եվրոպայի տարբեր բուհերում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում սովորող ուսանողներին: Ընկերությունը պահում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերեն գրքեր, նաև՝ անվճար դասագրքեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո օգնել է հայ փախստականներին ու գաղթականներին, բացել է դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ և ապաստարաններ: Միջոցներ է հայթայթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար: 1915 թ. դեկտեմբերից հրատարակել է «Համբավաբեր» շաբաթաթերթը: Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ 1921 թ. մարտի 2-ին, ԿՀԲԸ-ն դադարեցրել է գործունեությունը:

– 1 –

ԿՀԲԸ-Ի ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՄՍՈՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ՝⁸ ՏԱՆՁՈՏՑԻ
550 ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

3 փետրվարի 1915 թ.
Ախալքալաք

№ 21

Ի պատասխան Ձեր հեռագրական հարցման, Վարչութիւնս⁹ շտապում է յատնել Ձեզ, Ախալքալաք եկած գաղթականների նոր խմբի մասին իւր ունեցած մանրամասնութիւնները:

Անցեալ յունվար ամսի 24-ին Արդահանի շրջանային կառավարիչը հեռագրով դիմել էր Ախալքալաքի գաւառապետին, խնդրելով Բարեգործական հաստատութիւնների ուշադրութիւն հրաւիրել Արդւինի շրջանի Տանձոտ գիւղից փախած 550 հայ գաղթականների վրայ, որոնք, աննշան բացառութեամբ, կանայք և երեխաներ են, – խնդրելով ուղարկել հաց, տաք շորեր և սահնակներ, այդ գաղթականներին Ախալքալաք տեղափոխելու համար:

Յիշեալ հեռագիրը Ախալքալաքի գաւառապետը մակագրութեամբ ուղարկեց Վարչութեանս:

Վարչութիւնս ստանալով հեռագիրը, իսկոյն բանակցութիւնների մէջ մտաւ Արդահանի շրջանային կառավարչի հետ, յաջողացրեց ուղարկել սահնակներ և իր երկու լիազօրների հետ ընդառաջ ուղարկեց եփած հաց և չորս մեշոք¹⁰ տաք շորեր:

Ամսի 28-ին Վարչութիւնս լուր առնելով, որ գաղթականները արդէն դուրս են եկել Արդահանից, իր նախագահին ուղարկեց Կարծախ գիւղը, գաղթականների մի մասը տեղաւորելու շրջակայ գիւղերում, իսկ միւս մասն էլ ուղարկելու քաղաք, տեղաւորելու համար միւս կողմի գիւղերում:

Սակայն, Վարչութեանս այդ որոշումը չը իրականացրեց որովհետեւ գաղթականները չ'ցանկացան բաժանվել միմյանցից և ցրւել: Ամսի 29-ին ցերեկը 80 սահնակներով այդ գաղթականները հասան Ախալքալաք, որոնք իսկոյն և եթ, ժամանակաւորապէս տեղաւորեցին Վարչութեանս կողմից բացւած մի մեծ շինութեան մէջ, և մասամբ էլ մասնաւոր տներում:

Գաղթականներին տեղաւորելուց յետոյ, Վարչութիւնս անմիջապէս թեյ և հաց բաժանեց նրանց, նաև հասցրեց բժշկական օգնութիւն: Հարկաւոր ենք

⁸ Սամսոն Ստեփանի Հարությունյան (1875–1941) – իրավաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ԿՀԲԸ-ի նախագահ, Հայոց ազգային բյուրոյի անդամ: 1914–1916 թթ. ակտիվ մասնակցութիւն է ունեցել հայ կամավորական շարժմանը: Հայ ժողովրդական կուսակցութեան փոխնախագահ, 1918–1919 թթ. ՀՀ արդարադատութեան նախարար:

⁹ ԿՀԲԸ-ի Ախալքալաքի մասնաճյուղը բացվել է 1890 թ. հունվարի 21-ին:

¹⁰ Պարկ:

գտնում յատնել նոյնպես, որ տեղիս գարնիզոնի¹¹ նաչալնիկ¹² իշխան Օբոլենսկին, իր մարդասիրական և վերին աստիճանի խնամատար վերաբերմունքով դէպի գաղթականները, գրաւեց Վարչութեանս ուշադրութիւնը, որի համար մենք պարտք զգացինք գրութեան միջոցով շնորհակալութիւն հայտնել նրան: Այսպիսով, Վարչութիւնս այդ ժամանակաւոր բնակարանում տեղաւորելով գաղթականներին առանձին խնամքով ամեն օր առաւ սնունդ էր մատակարարում բոլորին (տաք կերակուր և թէյ), հնար եղածին չափ ծածկում նրանց մեկուկիւնը և առհասարակ պահում պահպանում նրանց:

Բայց որովհետեւ այն բնակարանը, որտեղ տեղաւորւած գաղթականները, իբրեւ մշտական կացարան ունէր շատ անյարմարութիւններ և որ գլխաւորն է Վարչութիւնը ցանկանում էր քաղաքը միշտ պատրաստ պահել նոր գաղթականներ ընդունելու համար, առաջարկեց սրանց ցրել գաւառիս մի քանի հայ գիւղերում: Այստեղ աւելորդ է յիշատակել և այն, որ գիւղերից ամեն օր մարդիկ էին գալիս և խնդրում իրանց գիւղը ուղարկել գաղթականներ խոստանալով մեծ յոթարութեամբ պահել նրանց: Սակայն գաղթականները նորից չցանկացան բաժանւիլ միմեանցից և ցրել, – չ'ուզեցին գնալ գիւղերը: Վարչութիւնս արդեն ստիպւած եղաւ մտածել սրանց քաղաքում մշտապես պահելու մասին: Առայժմ քաղաքում վարձւած են 10 բնակարաններ, ամսական մօտ 60 ռուբլի¹³ քրէհով:

Գալով այս գաղթականների դրութեանը, պէտք է ասել, որ բոլորն էլ գտնվում են ծայր չքաւորութեան մէջ: Գիւղից ոչ մի բան չեն կարողացել վերցնել, տղամարդիկ բոլորը սպանւած ու խեղդամահ են եղած, ազատուել են միայն իրանց ծխական դպրոցի (որ պահւում էր Բարեգործական¹⁴ ընկերության) նպաստով) ուսուցիչ Վարդան Մազմանեանը¹⁴ և ուրիշ 6 մարդիկ որոնք փախած են եղել:

Ախալքալաք հասած այս գաղթական կանայք և երեխաները, տեղական թուրքերից կազմւած չեթաների¹⁵ ձեռքից ազատուել են շնորհիւ ուսուցիչ Վ. Մազմանեանի հերոսական և «առասպելական» ջանքերին, որոնց

¹¹ Կայազոր:

¹² Պետ:

¹³ Քրէհ – վարձ:

¹⁴ Վարդան Ստեփանի Մազմանյան (?-?) – ԿՀԲԸ-ի կողմից ֆինանսավորվող Արգվինի շրջանի Տանձոտ գյուղի ուսուցիչ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Տանձոտ գյուղի բնակիչների ներկայացուցիչ և Բարեգործական ընկերության լիազոր: Ներկայացրել է գեկուցագիր Արգվինի գավառի Տանձոտ գյուղի հայերի կոտորածների մասին. տե՛ս Ա. Կիրիմյան. Վարդան Մազմանյանի վկայութիւնները Բաթումի մարզի Տանձոտ գյուղի հայ բնակչության կոտորածների մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», 2005, № 1, էջ 3–14:

¹⁵ Չեթե (սերբերեն՝ четники, četnici) – XV–XIX դդ. Բալկանյան թերակղզում Օսմանյան կայսրության դեմ սերբական և բուլղարական ազատագրական շարժման մասնակից հայրենասերների զինված ջոկատների անվանում: Տվյալ դեպքում վկայակոչվող չեթեները մահմեդականներից կազմված աշխարհազորային ստորաբաժանումներ էին, որոնք օգտագործվում էին հայերի ցեղասպանության համար:

նկարագրութիւնը ըստ կարելոյն կուղարկենք Ձեզ: Եղել են և ինքնասպանութեան դէպքեր. 40–50-ի չափ ջահել հարս-աղջիկներ, չցանկանալով դառնալ թիւրք բարբարոսների հաճույքի առարկան, և նրանց ձեռքից ազատելու համար, թոյն են ընդունել, կամ թէ ժայռերից ցած գլորւել իրանց կենաքին վերջ տալու համար: Թերևս մի քանի կանայք, իրանց դիակը բռնաբարվելուց ազատելու համար, նախ գերեզման են փորել մտել մէջը և ապա թոյն ընդունելով մահացել ...¹⁶

Մի խօսքով այս Տանձոտ գիւղի փախած գաղթականների պատմութիւնը շատ սրտաճմլիկ է և աղետարէշ. դրութիւնները ողբալի. պէտք է կանօճաւոր և մշտական օգնութիւն հասցնել սրանց, գոնէ մինչև պատերազմի վերջը, որի համար սակայն Վարչութեանս միջոցները թոյլ են, բայց յոյս ունենք որ դրսի օգնութեամբ պիտի կարողանանք ուժերս ներածին չափ բաւարարել սրանց կարիքներին:

Նախագահ Վարչութեան՝ Համազասպ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ Տէր-Գրիգորեան
Քարտուղար-անդամ Վարչութեան՝ Վարդ[ան] Այվազ[եան]

ՀԱԱ, Փ. 28, ց. 1, գ. 383, թթ. 34–35: Բնագիր: Ձեռագիր:

– 2 –

ԿՀԲԸ-Ի ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՄՍՈՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ՝ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԱՌԱՋԱՑԱԾ ԽԴԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

20 փետրվարի 1915 թ.
Ախալքալաք

№ 41

Ախալքալաքում ապաստանած գաղթականների թիւը, որ ներկայիս հասնում է 2000-ի, – պահանջում են Վարչութիւնիցս բացի մեծ աշխատանքից՝ նաև դրամական խոշոր օժանդակութիւն, իսկ մեր միջոցները, որքան յայտնի է Ձեզ, այնքան սուղ են, այնքան սահմանափակ, որ միանգամայն զրկւած ենք հնարաւորութիւնից՝ առանց դրսի օգնութեան բաւարարելու գաղթականների պահանջներին, միանգամայն անգօր հազարաւոր քաղցած ու ծարաւ, մերկ ու բոկոտն, մրսած ու քայքայւած առողջութեամբ՝ գաղթական կանանց ու երեխաների արտասուքները սրբելու ...

Անցեալ յունւարի 29-ին Ախալքալաք եկան նորից 550 Տանձոտցի գաղթական կանայք և երեխաներ, որոնք թաւանւած են բառիս բուն մտքով, – Վարչութիւնիցս պահանջեցին ահագին գոհողութիւն և սովորականից աւելի շատ աշխատանք՝ ծածկելու այս այրիացած կանանց ու որբացած երեխաների

¹⁶ Բազմակետերը փաստաթղթինն են:

¹⁷ Բազմակետերը փաստաթղթինն են:

փրկութիւնը, տաքացնելու սրանց մրսած մարմինը, կէրակրելու, բժշկելու և այլն... Այդ առթիւ Վարչութիւնն ոչ մի տեղից ոչ մի օժանդակութիւն չստանալով՝ ստիպւած եղաւ այդ բոլոր ծախսերը կատարել իր մօտ եղած դրամներից. և ահա հետեւանքը այն եղաւ, որ այսօր բոլորովին սպառւեցին մեր միջոցները, Վարչութեանս գանձարանում մնացել է միայն 200 ռուբլու չափ մի աննշան գումար, որը կբաւականանայ մի քանի օր միայն:

Քաղաքումս ապաստանած 2000-ից աւելի գաղթականներից 500 հոգին ապրում են Վարչութեանս վարձած տներում, որոնց՝ բացի բնակարանից, լուսաւորութիւնից վառելիքից տրւում է նաև սննդադրամ՝ մեծերին ամսական 4 ռուբլի՝ 50 կ[ոպեկ], փոքրին 3 ռուբլի, իսկ միւս գաղթականները, որ ապրում են քաղաքումս իրենց վարձած տներում կամ բարեկամների ու ազգականների մօտ՝ ստանում են Վարչութիւնիցս պարբերաբար դրամական օժանդակութիւն, տաք հագուստ, վառելիք և մի քանիսին էլ լուսաւորութիւն ևս:

Գաւառիս զանազան գիւղերում բնակեցրած 2000–2500 գաղթականները նոյնպէս շարունակ ստանում են Վարչութիւնիցս դրամական նպաստը:

Այսպիսով ուրեմն՝ այժմս մեզ վրայ ծանրացել է 4000–4500 գաղթականների օգնութեան գործը:

Սակայն Վարչութեանս ունեցած պաշտոնական տեղեկութիւնները հաղորդում են՝ որ այդ թիւն էլ չուտով աւելանում է: Մօտ օրերիս սպասում են Արտանուշի և Շաւշէթի գաղթականները, որոնք նոյնպէս բացի մշտական խնամքից՝ պահանջում են նաև ճանապարհածախս՝ Արդահանից Ախալքալաք բերող սահնակների կամ ֆուրգոնների՝¹⁸ տէրերին վճարելու:

Ինչպէս անցիալ շաբաթում երկու խումբ Արտանուշցիների, թուով 103 հոգի, ընդունելու, սրանց ճանապարհածախսը երկու կողմից էլ վճարելու համար ծախսեցինք մեզ համար բաւական զգալի գումար:

Իսկ վարչութեանս միջոցները սպառւած են, որի համար խնդրում ենք՝ միջնորդել ուր հարկն է՝ միջոցներ ուղարկելու մեզ, որպէսզի կարողանանք քաղաքումս ապաստանած, ամենայնից զուրկ գաղթականներին մշտական օգնութեան գործը ապահովելու և չմատնելու սրանց քաղցի մուրացկանութեան գիրկը:

Սակայն կասկածից դուրս է, որ գաղթականները որքան էլ, որ այժմս ապրեն համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններում, բայց և այնպէս հիւանդութիւնը նրանց համար անխուսափելի է. և ահա այսօր Ախալքալաքի բոլոր գաղթականների մէջ կան 150–200 հիւանդներ, սրանց թւում Վարչութեանս վարձած հանրակացարաններում պատսպարւած 500 փախստականների մէջ կան 50-ից աւելի հիւանդներ, որոնցից 30-ը լուրջ հիւանդներ են. և ըստ վկայութեան քաղաքիս և գիւնդրական բժիշկների՝ այս հիւանդների մէջ երևում են տիֆի նշաններ (видные признаки). կասկած չատ է, երկիւղը մեծ: Սակայն Վարչութեանս ցոյց տւած բժշկական օգնութիւնը երբէք չի կարող արդիւնաւետ լինել՝ քաղաքումս համաճարակ չ'ստեղծելու համար, քանի որ հիւանդներին չընթացատող պայմանները, իւրայինների խնամքը և այլն՝ հեռու են բժշկի պահանջած պայմաններից:

Ահա այս բանից դրդւած, — կասկածելով այդ հիւանդութիւնը համաճարակի բնաւորութիւն ստանալով՝ որը օրհասական է լինելու նախ բոլոր գաղթականների ու ապա քաղաքի ազգաբնակչութեան համար, — վարչութիւնս

¹⁸ Ծածկավոր բեռնասայլակ:

անհրաժեշտ համարեց հիմնել Ախալքալաքում թեկուզ ժամանակաւոր մի հիւանդանոց, առայժմ 30 մահճակալով, որի համար բնակարան արդէն վարձել ենք:

Սակայն պետք է այստեղ խոստովանել, որ Վարչութիւնն տունը-բնակարանը վարձելով միայն, իր չունեցած միջոցներով անկարող է շարունակել իր սկսած գործը եթէ օգնութեան չ'հասնիք Դուք՝ Ձեր զօրեղ աջակցութեամբ ու ազդու միջնորդութեամբ՝ նպաստելու Վարչութեանն՝ հիմնելու իր ծրագրած հիւանդանոցը: Մանրամասնութիւնների հետ Ձեզ ծանօթացնելը թողնելով Վարչութեանս լիազօրին, որի նպատակով գալիս է Թիֆլիս, — Վարչութիւնս սրանով խնդրում է Ձեզ՝ յանուն գաղթականների օգնութեան վեհ գործի, օգնութեան հասնել մեզ իրականացնելու հիւանդանոցի միտքը:

Մեզ գլխաւորապէս հարկաւոր է մի բժիշկ ֆելդշեր¹⁹, որոշ չափով մի քանի տեսակ գիւղեր և հիւանդանոցի կահաւորման իրեր:

Եթէ Ալեքսանդրապոլը և այլ տեղերը Քաղաքների միութեան²⁰, Կովկասիան բաժանմունքների օգնութեամբ բաց են անում հիւանդանոցներ, թեր ևս մեծ ծրագրով, — մի՞թե Ախալքալաքը մենակ պետք մնայ և ոչ ոք օգնութեան չ'պիտի հասնի:

Վարչութիւնս լիայոյս է, որ Ձեր աջակցութեամբ ու զօրէղ միջնորդութեամբ, Ախալքալաքում ծրագրուած բացւելիք հիւանդանոցի խնդիրը կատանայ դրական լուծումն:

Նախագահ Վարչութեան՝ Համազասպ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ Տէր-Գրիգորեան
Քարտուղար-անդամ Վարչութեան՝ Վարդ[ան] Այվազ[եան]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 383, թթ. 18–19 չրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

— 3 —

ՏԱՆՁՈՏ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՎԱՐԴԱՆ
ՄԱԶՄԱՆՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԿՀԲԸ-Ի ԽՈՐՀՐԴԻՆ՝ ՏԱՆՁՈՏՑԻ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

31 մարտի 1916 թ.
Տիֆլիս

Ինչպէս յայտնի է Յարգելի խորհրդիտ Տանձոտ գիւղի որը և այրիներից 400 հոգի գտնւում են Ախալքալաքում, իսկ մօտ 190-ը թէ Արդահանի շրջանում թէ Տանձոտում: Յիշեալ փախստականները առանց բացառութեան

¹⁹ Ֆելդշեր — բուժակ:

²⁰ Քաղաքների միութիւն — (Всероссийский союз городов помощи больным и раненым войнам) — հասարակական խոշոր կազմակերպութիւն, որը ստեղծվել էր 1914 թ. օգոստոսին: Կազմակերպության նպատակն էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ բժշկական խնամքի կազմակերպումը և փախստականների տեղաբաշխումը:

դիմել են թէ տեղի Բ[արեգործական] Ընկեր[ությանը] (Ախալքալաքի) և թէ կառավարութեան, որ իրանց համար ստեղծվին յարմարութիւններ օր առաջ վերադառնալու և երկրագործական աշխատանքները սկսելու առթիւ: Սակայն չնայած փախստականների շտապ սպասումների վերադարձը ձգձգւում է, այն ինչ Տանձոտի կլիմայական պայմանների համեմատ մարտ-ապրիլ ամիսներում արդէն վարուցանքները վերջացած պիտի լինէին: Այդ, որովհետեւ թանկ է ժամանակը, ուստի խնդրում եմ յարգելի խորհրդիտ անյապաղ միջնորդել պատշաճաւոր տեղերին իրաւունք ստանալու Բաթումի վրայով փոխադրութեան (երկրորդ ճանապարհն է Արդահանը, որի Եալնուզ-Չամ²¹ կոչւած սարը փակ է ձիւնով և չի բացւիլ մինչև մայիս վերջը): Միջնորդել նոյնպէս, որ վերադարձող 4-500 ժողովրդի համար պատրաստւի ալիւրը, սերմացուն և այլ պէտքերը իրանց տեղում: Ազատուղ Տանձոտցիների ընդհանուր թիւն է մօտ 600, որոնցից 100-ը այնքան էլ չեն կարօտի նպաստի կամ օգնութեան, սակայն 500-ը, որոնք բաղկացած են միմիայն կին և երեխաներից, բոլորովին զուրկ են ապրելու միջոցներից: Սակայն, ինկատի ունենալով տեղական հողագործութեան նպաստաւոր պայմանները, իրանց համայնական աշխատանքի կազմակերպւած միութիւնը, կարելի կը լինի հէնց այս ամառւանից կանգնեցնել նրանց տնտեսութիւնը՝ եթէ ժամանակին հոգացւին հետեւեալ կարիքները: 110 տան համար (500 հոգի) հարկաւոր է 50 զույգ եզ, 50 հատ կով, 200 ոչխար և մի հազար բուբլի էլ փող երկրագործական կարիքների, մարտկային աշխատանքի վարձատրութեան և զանազան տեսակի սերմացուի համար բաւական է ասել, որ 5 հոգուց բաղկացած մի գերդաստան կարող է հանել ազատ կերպով 30 փութ²² ծխախոտ, իսկ ներկայիս փութը տեղումը ծախւում է ոչ պակաս 30 ռուբլուց: Դեռ մի կողմ թողած բանջարեղենը, որը ամենա արդիւնաբերն է այդ տեղերում: Ազատ հողեր շատ կան, որոնք չնչին աճուրդով տալիս է կառավարութիւնը: Կայ տեղումը անցեալ տարւանից հաւաքւած ցորեն, որը կարօտ է լծկանի որ կալսի: Վերջինս կարող է ծառայել առաջիկայ աշնանացանքսի սերմացուի տեղ: Ուրեմն, եթէ այս կարճ ժամանակում չհոգացւի նրանց լծկանների և սնունդի համար կաթնատուների կարիքը, այդ համայնքը դատապարտւած պէտք է լինի մի ամբողջ տարի նպաստով ապրելու, որի համար պիտի ծախսւի առնւազն 40000 ռուբլի: Իսկ եթէ մի զույգ եզը հաշւենք 300 ռուբլի, մի կովը, 100 և մի ոչխարը 15 ռուբլի, այն ժամանակ կը հարկաւորւի ոչ աւել 24-25000 ռ[ուբլի]: Վերջին ձեւը իրականանալոց յետոյ Տանձոտցին ոչ թէ կարիք կունենայ նպաստի, այլ կարճ ժամանակում կարող է ծառայել փոխադարձաբար իւր ազգի պէտքերին: Այդ, խնդրում եմ յարգելի խորհուրդը անմիջապէս հոգա այտ կարիքը և հասցնէ պահանջւած գումարը Ախալքալաքի Հ[այոց] Բ[արեգործական] Ընկ[երության] մասնաճիւղին, որի միջոցով գնեն անասուններն ու ժամանակին ուղարկեն տեղ այն պայմանով, որ դրանք ծառայեն ժողովրդի կարիքներին Զեր հովանաւորութեան տակ, որպէս անձեռնմխելի մի գումար: Ժողովրդի վերադարձի և նախնական անհրաժեշտ ծախքերի համար կը հոգայ ինքը կառավարութիւնը:

²¹ Յալանուզչամ լեռնանցք:

²² 1 փութ = 16,3 կգ:

Պարտք եմ համարում յատնել նաև, որ առաջարկված ուղղութեամբ պահանջված բոլոր կարիքներին պատրաստ եմ ծառայելու, առանց մի որևէ ակնկալութեան ...

Տանձոտի ուսուցիչ Վարդան Ստեփանեան Մագմանեանց

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 904, թթ. 26–27 շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

– 4 –

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՉՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԿԿ-Ի ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

20 հոկտեմբերի 1916 թ.
Տփլիս

Սոյն թւի օգոստոսի մէջ ներկայացրած զեկուցումիս համաձայն նոյն ամսոյ 20-ին գնալով Ախալքալաք, վերցրի մի բարի անձնաւորութիւնից 1100 ռուբլի և անձամբ շրջագայելով գիւղերը, գնեցի 27 հատ բեռնակիր գրաստ²³ և հասցրի Տանձոտ ժողովրդի ամենաանհրաժեշտ պէտքերը հոգալու համար: Գնւած էջերի ցուցակները և հաշիւը թողել եմ Ախալքալաքի Հ[այոց] Բ[արեգործական] Ընկ[երութեան] Վարչութեան մօտ: Դրանցով և եզներով կրել տւի Արդանուծից 3 ամսւայ լազուտ²⁴ (ամիսը 400 փ[ութ]) և ապա իւրաքանչիւր 3 տանը մի-մի բեռնակիր բաժանելով, կազմակերպէցի երեխաների կարաւան, որոնք թէ մօտակայ գիւղերի և թէ Տանձոտի այգիներից կրելով միրգ Արդահանի շրջանը, փոխարինեցին փոքր չափով թանի և երբեմն էլ պանիրի հետ: Եթէ շուտով ձիւնը չփակէր լեռնային ճանապարհները, կարելի կը լինէր ձմռան պաշար մթերքը լրացնել: Եզներով կրել տաի բաւականի խոտ, քաշել տւի ժողովրդի համար փայտ և ներս բերի արտերից ծխախոտն ու այլ բանջարեղէն: Ծխախոտը բաւականի արդիւնք էր խոստանում, սակայն ուշ մշակւելու և սովորականից էլ շուտ ձիւն գալու պատճառով մի քիչ մըսեց: Չափազանց նեղ պայմաններում վերաշինել տւի տների, երդիկների քանդակածները և ապա դպրոցի պակասները: Նախկին տարիներում դպրոցը յարմարեցրած էր 60–90 աշակերտի համար, սակայն այս տարի աշակ[երտ]-աշակերտուհիների թիւը (8–14 տ[արեկան]) հասնելով 200-ի, ստիպւած պակասները լրացրի: Գիւղում արհեստաւոր կամ աշխատող մարդ չլինելու պատճառով Ախալքալաքից բերել եմ 10 մարդ իրանց ընտանիքներով և անասուններով: Սեպտեմբերի 15-ից սկսել եմ ընդունելութիւնները, իսկ նոյն ամսի 28-ին տեղ հասնելով Ախալքալաքից հրաւիրւած 3 վարժուհիները, հոկտեմբեր 1-ից սկսել են կանոնաւոր դասերը: Երեք վարժուհիների ուժիկն է 1350 ռ[ուբլի] բնակարան, վառելիք,

²³ Բեռնակիր կամ հեծնելի ընտանի կենդանի (ձի, ջորի և այլն):

²⁴ Եգիպտացորեն:

լուսաւորութիւն, ծառայ և ճանապարհածախք նոյնպէս մեզ վերայ: Ձորորդ դասատուն ես եմ, իմ ուժիկը ես անկարող էի որոշել, որովհետեւ Հոգաբարձական կազմ դեռ նոր եմ ճարել: Միայն Տանձնոտի որբերի թիւն է դպրոցում 185 (120-ը տղայ, 65-ը աղջիկ) իսկ մնացած 15-ը Արդանուճից, Սատլէլից և Նորաշէնից որբեր: Դպրոցը ունի I, II, III և IV բաժանմունքներ: I բաժանմունքը զուգընթաց է: Որովհետեւ ամսիս 10-ին անակնկալ կերպով դուրս ելալ գիւղից, այդ պատճառով անկարող եղալ վերցնել հետս թէ ուսուցչական խմբի կրթական ցենզերի պատճէնները և թէ աշակերտների անվանացուցակները: Շտապօք դուրս գալուս պատճառն այն էր, որ Սրբազան Մեսրոպ եպիսկոպոսի²⁵ միջոցով իմ ներկայացրած խնդիրը Տանձնոտի 15 ըստնիկներին²⁶ ազատութեան մասին ընդունել էր և առաջին գորակոչին ազատել էին երեք հոգու, սակայն վերջում ինչ որ մութ մարդկանց բողոքի համաձայն՝ երկրորդ գորակոչին ներկայացնողներին ընդունել են: Եթէ այդ 15 մարդն էլ գնան, այն ժամանակ ներկայ պայմաններում գիւղի ժողովուրդը բոլորովին պիտի կորսուի: Աշխատում եմ կրկին այդ գործի համար:

Յայտնում եմ նաև, որ ամսոյս 17-ին Բաթումում ներկայանալով շրջանային գաւառապետին (окруж[ной] начальн[ик]) խնդրեցի Տանձնոտի Հոգազուրկ հայ ընտանիքների համար, որպէսզի տեղիս ազատ հողերից էժան արենդով օգտուեն: Խնդրեցի ներկայ աշխանացանքսի համար սերմացու, 500 հոգու համար շոր, տեղումը անհրաժեշտութիւն դարձած հիւանդանոցի և սպառողական խանութի համար գաւառապետը խոստացաւ աջակցել:

Դիմեցի նաև Բաթումի պէտական Բանկին, որ պատերազմից առաջ եղած փոխատու-խնայողական Ընկերութիւնը Տանձնոտում կրկին վերաբացւի: Այդ առթիւ էլ ստացել եմ համաձայնութիւն:

Այդ բոլորի մասին նոյն կէրպ դիմել և խնդրել եմ միևնոյն ժամանակ Արտանուճի, Սատլէլի, Օկրոբակերտ և Նորաշէնի համար:

Յայտնելով այս բոլորի մասին, այսու խնդրում եմ՝

ա) Վերցնել Տանձնոտի դպրոցը Վարչութեանը հովանու տակ և հոգալ բոլոր ծախքերը: Հնարաւորութեան չափով շուտով հասցնել աշակերտների համար դասագրքեր, տետրակ, գրիչ-թանաք և այլն, որովհետեւ այդպիսիներից ոչ մի բան չի կարելի ճարել ոչ Արդւին, ոչ Բաթում: Դասագրքերի ցուցակը կտամ:

բ) Բաց անել Տանձնոտում այրի ջահել հարսների և չափահաս օրիորդների համար կար ու ձևի դպրոց, որտեղ կարելի կը լինի անցնել նաև գրագիտութիւն: Այդպիսիների թիւը 30 է, որոնց վերայ է մնում թէ իրանց տների հոգսերը և թէ գիւղի այլ մարդկանց հասարակական գործերի ծանրութիւնը: Այդ դպրոցի դասատուների և պահանջելիք նիւթի համար հարկաւոր է միայն 1000 ը[ուբլի] պարապողները կը լինեն դպրոցի նոյն վարժուհիները:

գ) Անպայման ուղարկել ուսուցիչներ Արդանուճի, Նորաշէնի, Սատլէլի և Օկրոբակերտի համար, որովհետեւ արդեն երրորդ տարին է, որ որբերը թափառում են փողոցներում առանց դաստիարակութեան: Իսկ եթէ այդ չլինի իր

²⁵ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր Մովսիսյան (1865–1939) – Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ:

²⁶ Աշխարհագրորայիններ:

ժամանակին, այդ դէպքում շրջանի բոլոր որբերը պիտի հաւաքւեն Տանձոտում, որի համար առանձին դժարութիւններ պիտի ստեղծւեն:

Տանձոտի ներկայացուցիչ՝ ուս[ուցիչ] Վ[արդան] Մազմանեան

Յ.Գ. Եթէ հարկ լինի, թէ Տանձոտի և թէ շրջանի հայ գիւղերի տնտեսութեան ու ներկայ կացութեան մասին կտամ բանաւոր գեկուցում:

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 915, թ. 10–11 շրջ.: Բնագիր: Զեռագիր:

– 5 –

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԶՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԿԿ-ԻՆ՝ ԱՐԴԱՆՈՒԶՈՒՄ
ԳՏՆՎՈՂ ՈՐԲԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ
ԱՌԿԱ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

2 փետրվարի 1917 թ.
Տփլիս

Դեկտեմբեր սկզբին 1916 թ. ցուցակագրվել են ամբողջ շրջանից 200 որբ: Նոյն ամսայն 12-ից մինչև 24-ը եկել են Սատլէլից, Օկրոբակէրտից, Մամանէլիից և Փխիկուրից 66 որբ, որոնցից 51-ի համար տրւել է ճանապարհածախք 115 ռ[ուբլի], իսկ միւսները բերւելով հայերի ձեռով ծախք չի հարուցւել:

Որովհետև առաջին օրւանից չկար յարմարութիւններ երեխաներին որբանոցում տեղաւորելու, այդ պատճառով բաժանեցի Արդանուծիցիների տնւրում և պայմանաւորեցի իւրաքանչիւրի համար վճարել օրական 50 ալ[ան] կոպէկ սնունդի ծախք այդ հաշւով նրանց եկած օրից մինչև որբանոցի բացւելը, այսինքն մինչև յունվար 5-ը պէտք է վճարւի 49 որբի համար 408 ռ[ուբլի] 50 կոպէկ, իսկ մնացած 17 որբը ապրել են տեղացի մի քանի մարդկանց հաշին ձրի: Յունվար 5-ից երեխաները ընդունել են որբանոցում առաւօտները թէյ, հաց և պանիր ու գնացել դպրոց: Ծաշին ընդունեցին տաք կերակուր, մնացել որբանոցում դասերը պատրաստելուն ապա երեկոյեան թէյ խմելուց յետոյ գնացել են նախկին տեղերը քնելու: Պետք է նկատել, որ որբերը բոլորովին մերկ էին և բոբիկ, այդ պատճառով Արդանուծիցիների մի մասի հաշին բաժանւել են սկզբնական շրջանում կիսամաշ գլխարկներ և սպիտակեղեն: Խնդրել եմ նաև գաւառապետից, որը թիւրքերի բաժնից գիջել և բաժանել 29 զույգ ոտաման և 29 հատ շապիկ: Գնւել է նոյնպէս 60 արշին կտաւ (կտոր-կտոր հաւաքւած տներից) և կարւելով 25 ձեռք սպիտակեղեն, բաժանւել է մնացածներին:

Չնայած, որ ամեն օր Տանձոտի, Նորաշէնի և Արդանուծի որբերը թէ իրանք և թէ մայրերը դիմում են որբանոց ղրկելու, սակայն ինկատի ունենալով այլևրի, տեղաշորի, սպիտակեղենի և վերնահագուստի բոլորովին չլինելը, անկարող եմ եղել ընդունելու:

Եւ այսպէս 70 որբ (4-ը Արդանուճեցի) յունվար 5-ից մինչև այսօր երթևեկ կերպով ապրում են որբանոցում:

Ցուցակագրւած են առ այժմ 180 որբ, որ պէտք է լինի 200 Օկրբակերտում կա 20 երեխայ, որոնք թէև ունեն հայր և մայր, բայց մնացած են սարսափելի թշուառութեան մէջ: Տները այրւած, մարդիկ կամ զառամել ծերունիներ են, կամ զինուոր զնացածներ: Արդանուճում և Տանձոտում կան 38 որբ, որոնք թէև որբ են հօրից, սկայն նրանցից էլ մի քոյրը կամ եղբայրը ընդունւած է որբանոցում, կամ մի հատ է ընտանիքում:

Կան նոյնպէս 30-ի չափ որբեր Օկրբակերտից և Սատլէից, Տիխիսի որբանոցներում որոնց մայրերը և ազգականները խնդրել են տեղափոխել Արդանուճ:

Ահա այդ վերջին 3 խմբերի համար է որ բաց եմ թողել 20 հոգու տեղ: Այդ հարցի առթիւ խնդրում եմ Կոմիտէիտ կարգադրութիւնը, թէ որ խմբից լրացնել 20-ը:

Որբանոցի համար վարձւած է մի տուն, վարձւելու է նաև երկրորդը: Այդ տների քրեհը պիտի հոգայ տեղի Բ[արեգործական] Ընկ[երութեան] մասնաճիւղը:

Ձեռնարկած է մահճակալների շինութեուն, որը պիտի պատրաստուի 200 հատ:

Այժմ երբ ուղարկւել են բոլոր կարիքները և հոգացւում է այնտեղի պալակաները, կարելի է այս ամսում ամբողջին էլ տեղաւորել որբանոցում:

Բոլոր որբերն էլ, ինչպէս յատնի է ցուցակից, գիւղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու և արհեստներ սովորելու համար համապատասխան հասակների են: Ուստի յարմար է հէնց մայիս ամսից փոխադրել դրանց Տանձոտ (օդը սքանչելի է ամառը) և պարապել հետները թէ դասերով, թէ դաշտային աշխատանքներով և թէ շիրամապահութեամբ: Ազատ հողեր և թիթենի շատ կան: Հարկաւոր է մի գիւղատնտեսութեան ուսուցիչ և մի շերամապահութեան: Եթէ այդ երկու ուսուցիչները և սերմացուն ժամանակին պատրաստ լինի, որբանոցի աշակերտութիւնը մի ամառւայ մէջ կարող է ողջ տարւայ լոբին, կարտօֆիլը, կաղամբը, բազուկը, սոխը և հացի մի մասը իւր աշխատանքներով ձեռք բերել: Հողը բերրի է, արդիւնքը արատ, երեխաները ընդունակ աշխատանքի: Ամառւան 4 ամիսը Տանձոտում այդ աշխատանքներով, իսկ ձմեռը կարելի է Արդանուճում բաց անել կօշկակարութեան և կար ու ձևի արհեստանոց:

Այս բոլորի լինելը չլինելը կախւած է այսօրւանից մինչև օգոստոս ամսուն ժողովրդին և որբերին սովամահից ազատելուց: Շաւշէթի և Արդանուճի շրջանների հայ ժողովուրդը մօտ 4000 հոգով գուրկ է օրւայ ուտելիքի պատրաստութիւնից: Թէև կայ Սատլէտում և Արդանուճում մի-մի խանութ եգիպտացորենի և ալիւրի պահեստների, սկայն այնքան քիչ է ստացւում, որ հագիւ ծառայողներին է տրւում, իսկ ժողովուրդը մնում է սոված: Որբանոցին պաշտօնապէս յայտնել է Արդանուճի խանութի կառավարիչը, որ ոչ մի բան բաց չի թողնի:

Ժողովուրդը և որբերը կրիգիսի²⁷ մեջ են, ուստի խընդրում եմ օր առաջ բաց անել Արդանուճում ալիւրի, շաքարի և սապնի պահեստաբաժին: Եթէ այդ բանը շուտ յաջողւի, այդ դեպքում մնացած բոլոր դժվարութիւնները կը հարթւեն:

Հարկաւոր է մի կերպ սովից փրկել ժողովրդին և ապա լծել աշխատանքի: Պահեստի կարիքը կը տւի ոչ ուշ, քան օգոստոս ամիսը: Այնուհետեւ արդեն բնակչութիւնը կարող է բաւարարւել իւր ցանքսերի ստացւածքներով: Պէտք է այս տարի զարկ տալ ցորենի, եգիպտացորենի և առհասարակ բոլոր բանջարեղենների ցանքսերին: Այդ տեսակէտից երկիրը բաւական ընդարձակ է և ժողովուրդը աշխատանքի ընդունակ:

Մի հարց ևս սրա գորահաւաքին ենթարկված ըատնիկների մասին միջնորդութիւն յարուցելն է որի մասին կը զեկուցանեմ բանաւոր:

Սրա հետ ներկայացնում եմ Արդանուճի որբանոցի անւանացուցակը և հաշիւը դեկտեմբերի 12-ից միջև յունւարի 17-ը:

Լիազօր՝ Վ[արդան] Մազմանեան

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 915, թթ. 8—9 շրջ.: Բնագիր: Զեռագիր:

²⁷ Ծղնաժամ: